

KISEBBSÉGEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

TÉRSZERKEZETI VÁLTOZÁSOK

AFÖLDRAJZZAL KAPCSOLATBAN SZÁMOS, TÖBBFÉLE szinten ható tévedés és/vagy leegyszerűsítő sztereotípiák élnek. A laikus közvélemény számára, amelynek alkotói alanyai a földrajzzal csak mint általános iskolai, jobb esetben középiskolai tantárggyal találkoztak és legfeljebb a médiumok geográfikumot tartalmazó hírei jelentenek körükben új információt, nem világos még a tantárgy, a szak, a tudomány eltérő volta és összefüggései sem. Pedig jószerivel a földrajzban a legnagyobbak az eltérések az előbbi fogalmak között, így az azonosítás – éppen annak következtében, hogy a tudományág gyors modernizálódása csak lassan érvényesül a szakképzésben, az iskolai tantárgyban pedig alig tükröződik – pusztán a tantárgy szintjére degradálja a földrajztudományt a laikus közvélemény értékrendjében, a tények és jelenségek leírását, helyének megadását, adatainak összegyűjtését tulajdonítva neki.

Az ember – biológiai lény mivoltából fakadó szükségletei révén – csak a természetben és a természetből élhet. A természet és a társadalomba szerveződött ember kölcsönhatása a termelőerők fejlődésével mind erősebbé válik. Ha e bonyolult folyamatot most didaktikai okokból három lépésre bontjuk (1. ábra), az alábbi megállapításokat tehetjük.

Az első, pre-indusztriális fázisban a háborítatlan természet és a kis létszámú emberiséget tömörítő társadalom kölcsönhatása gyenge, néhány kisebb térségtől eltekintve kiegyensúlyozott.

A második, indusztriális fázisban a termelőerők felgyorsult fejlődése nyomán a két szférát szimbolizáló kör egymásba hatol, létrejön egy olyan új tértípus, amely egyidejűleg mindkét szféra része. A kölcsönhatás kiegyensúlyozatlan. Ebben a tértípusban mindkét szféra törvényei hatnak, mert mindkettőnek része. Ebben a tértípusban, miután mindkét szféra törvényei hatnak, a törvények érvényesülése sajátos, a másik által befolyásolt, „zavart”. Ez az új tértípus új minőség. A természeti környezettel szemben nevezhetjük földrajzi környezetnek vagy – az előbbivel szinonim jelentéssel – társadalmi-gazdasági (természeti, infrastrukturális) térnek. Ez az új tértípus a földrajztudomány terrénuma, szerkezetének, mozgásfolyamatainak feltárása a földrajztudomány feladata.

A harmadik, posztindusztriális fázisban a természet-társadalom kölcsönhatás erősödése és kiegyensúlyozódása, a földrajzi környezet, az új típusú tér gyakorlatilag totálissá válása következik be. A modern földrajztudomány tárgya globálissá vált, a

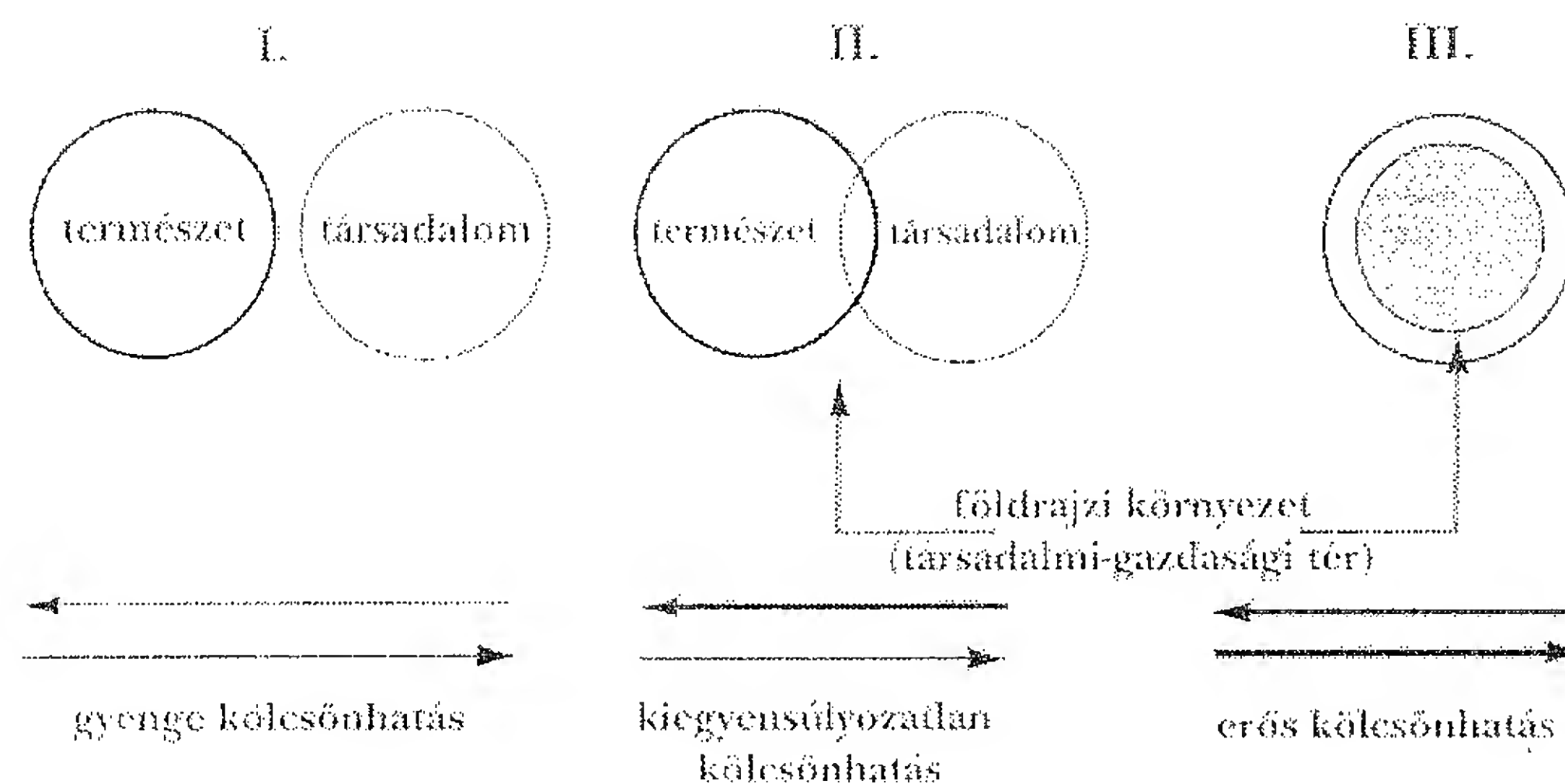
fizikai tér helyett a mentális jellegű, a társadalmi-gazdasági kapcsolatok szorosságával súlyozott távolságok útján strukturált földrajzi környezet, mint egyre jelentősebb tér-rénum a tudomány rangját is szükségszerűen emeli.

Az ábra három lépése egy adott térség időbeni fejlődésének három stádiuma, de más megközelítésben azt is jelentheti, hogy egy adott időpontban a társadalmi-gazdasági tér valamely térségében mindhárom stádium létezhet. Természetes, hogy ez utóbbi – valóban létező – helyzetben a fejlődés irányát, a kapcsolatok „fazonját” a legfejlettebb stádiumban lévő térség szabja meg.

Felfogásunk szerint tehát a földrajz egyidejűleg természet- és társadalomtudomány, mert tárgya egy sajátos, minőségileg új tértípus, mely társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti szférák kölcsönhatás-rendszere, így belső strukturáltsága is sokgyökerű.

1. ÁBRA

A földrajzi környezet (társadalmi-gazdasági tér) kialakulásának lépései

A földrajzi vizsgálatok terrénuma: társadalom, gazdaság, infrastruktúra, természeti környezet

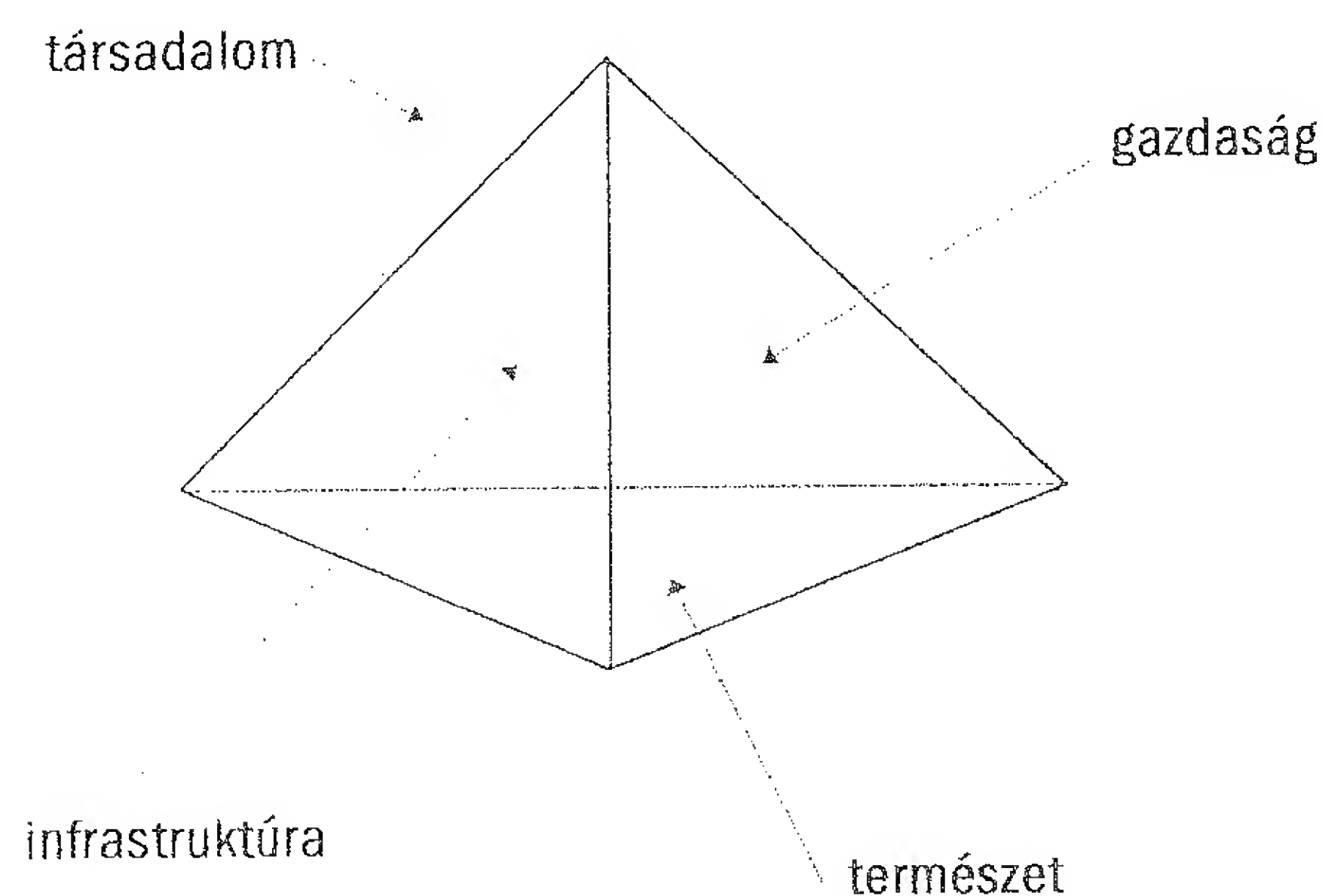
A fent leírtakból következően az embert körülvevő földrajzi környezetet a társadalmi, gazdasági, infrastrukturális, természeti tér részeként értelmezhetjük, textúrájának sűrűsödési pontjai a települések. Ezen tér egy tetraéderrel modellezhető, melyet négy darab egybevágó, egyenlő oldalú háromszög határol. A hasonló fontosságot és az egymástól való kölcsönös függést a háromszögek egyenlő és egymással kapcsolatban álló felületei testesítik meg.

Bizonyos gazdasági-társadalmi viszonyok közepette az egyes szférák jelentősége megváltozik, szerepük fel- vagy leértékelődik. Adódhatnak olyan gazdasági-társadalmi viszonyok is, amelyek következtében az eredeti felfogás szerinti természeti szféra alapvető pozíciója helyett más oldalak kerülhetnek a tetraéder képzeletbeli alsó síkjára. Ilyen helyzet állt elő a rendszerváltó Közép-Kelet Európa esetében is, amikor a természeti környezet konstans helyzete mellett a gazdasági szférában bekövetkező drasztikus szerkezet- és irányváltás, az alapvető infrastruktúra kiépülte után a társadalom és az azt felépítő ember vált stratégiai lehetőséggé.

Ebben a szituációban az ember legfőbb erőforrássá lép elő, melynek mind mennyiségi, mind minőségi aspektusai fontosak a jelen és jövőbeni lehetőségek szempontjából. A mennyiségi jegyek a jelenlévő népességszámon keresztül a települések méretét, a társadalmi-gazdasági térben elfoglalt hierarchia szintet, ezen keresztül a további minőségi jegyeket is nagyban meghatározzák. A népesség belső struktúrája, demográfiai, etnikai összetétele, iskolázottsága, szakképzettsége, nyelvtudása, illetve egészségi állapota döntő fontosságú egy terület társadalmi, gazdasági lehetőségei szempontjából.

2. ÁBRA

A társadalmi-gazdasági tér tetraéder-modellje

Kelet-Közép-Európa földrajzi meghatározása

Az elmúlt kétszáz évben háromszor változott meg drasztikus módon Kelet-Közép-Európa térfelosztása. Első alkalommal a napóleoni háborút követő Bécsi Kongresszus húzott új határokat, majd száz év múlva az első világháború lezárta és a Párizs-környéki békék sajátos körülményei alakították át a politikai térképet. A második világháborút követő hatalmi erőviszonyok ismét módosítottak a határokon, de ekkor még mintegy 10 millió embernek is el kellett hagynia szülőföldjét e változások következményeként. A felsorolt három meghatározó változás közös vonása, hogy minden esetben háborúk, néppusztítás és az új határok mentén megjelenő etnikai ellentétek kísérték a folyamatokat. A közelmúltban lezajlott negyedik határátszabás alapjaiban eltér ezektől. A keleti blokk országaiba sorolt NDK egy puska lövés nélkül az EK és NATO, azaz a nyugat-európai tér részévé lett, majd a mesterségesen összekovácsolt társulások is bomlásnak indultak. A Balti államok a Szovjetunióból történő kiszakadása, majd a birodalom szétesése és Csehszlovákia kettéválása is békés utón valósult meg, de a Jugoszláv államszövetség feldarabolása már nem volt ilyen zökkenőmentes. Bár Macedónia fegyveres konfliktus nélkül függetlenedhetett, Szlovénia elszakadását már kilencnapos, Horvátország és Bosznia-Hercegovina függetlenségi törekvéseit négyéves háború kísérte. A mai Jugoszlávia a kedvező változások ellenére is háborús

tűzfészek, Koszovó elszakadását több éve fegyveres konfliktusok kísérik. A közel 300 millió főnek otthont adó Kelet-Közép-Európai régió a legutóbbi átalakulást a korábbiaknál kisebb vérvesztéssel úszta meg, de a gazdasági-társadalmi átalakulások alapjaiban forgatták fel a meglévő rendszereket. A következőkben tekintsük át a ma már történelminek számító „szocialista” és a jelenlegi kapcsolatrendszereket.

Kapcsolatrendszerek a Kárpát-medencében

Az államszocializmus időszaka

A II. világháborút lezáró békék helyreállították a megelőző állapotokat a Kárpát-medencében, egy kisebb (a pozsonyi hídfő kiszélesítése) és egy nagyobb (a Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolása) kivétellel. A Szovjetunió megjelenése a Kárpát-medencében, valamint az egész Kelet- és Közép-Európa politikai kényszerpályára terelése meghatározó súlyú következményekkel járt a kárpát-medencei regionális fejlődés perspektívái szempontjából is.

Kelet- és Közép-Európa Szovjetunió vezette államai egyrészt – a deklarációk szintjén – szívélyes, baráti, sőt testvéri viszonyban voltak egymással, másrészt viszont a területi integritás és a belügyekbe való be nem avatkozás elvének túlhangsúlyozásával, az etnikai problémák szőnyeg alá söprésével, a centralizált szervezési-irányítási modell tartós működtetésével olyan helyzetet hoztak létre, amelyben a határokat szinte fétisként kezelték, nehezen átjárhatóvá tették. A határ két oldalán fekvő, korábban évszázadokig egységesen fejlődött térség részeinek kapcsolatba lépése, kooperációja csak a fővárosok tudtával és engedélyével volt lehetséges, létrejöttéhez a normálisnak tekinthető egy lépéssel szemben legalább öt aktusra volt szükség (3. ábra).

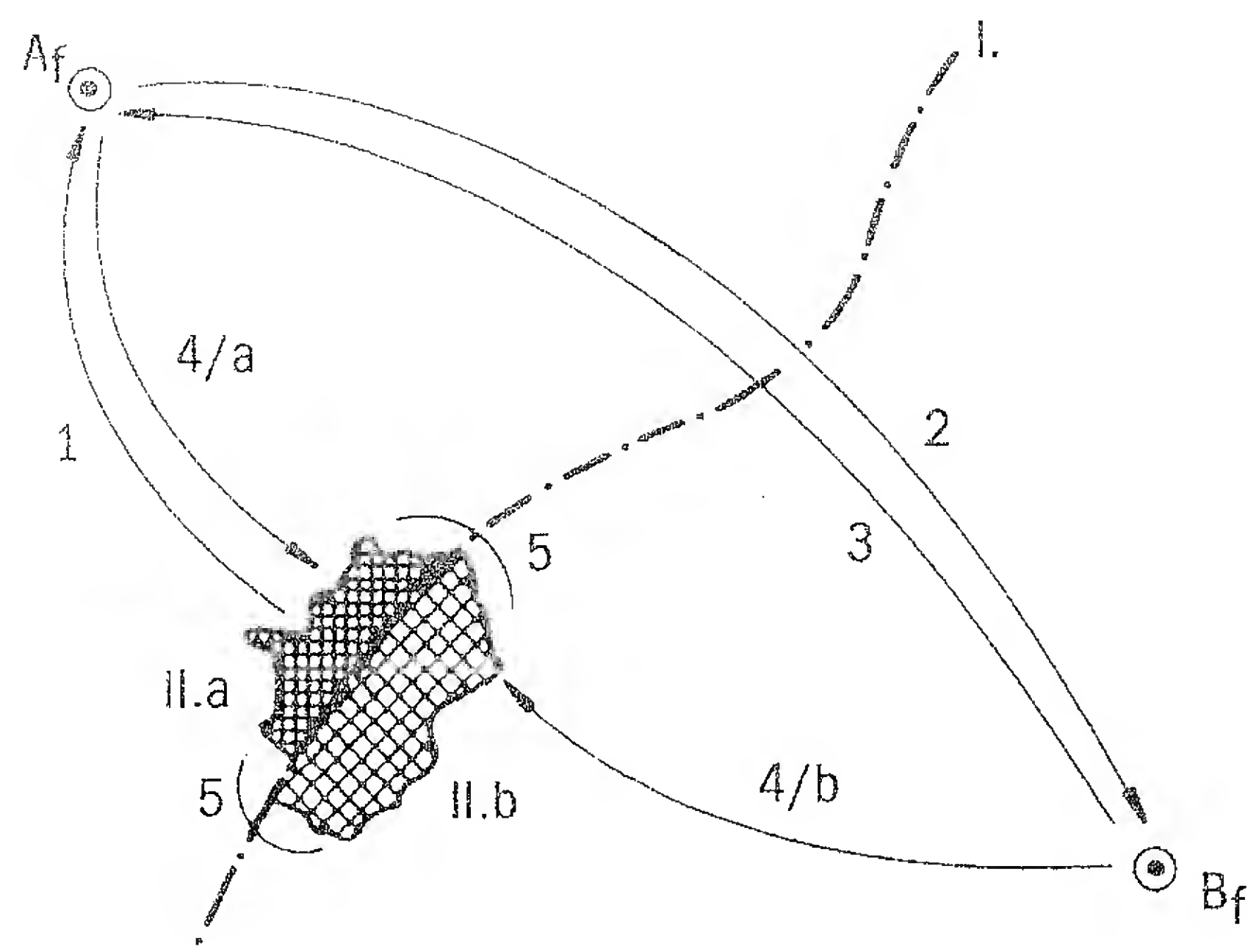
Az államhatárok mentén történő izoláció növelésének irányába hatott az is, hogy a KGST szervezetén belül a kisebb tagországok külön-külön lényegesen szorosabb kapcsolatban voltak a Szovjetunióval, mint egymással, így az ágazati kapcsolódások hatásai a területi allokációban nem érvényesülhettek (4. ábra).

A Kárpát-medencén belüli politikai határok mögött tehát az egyes államok térszerkezete a politikai korlátok között fejlődött, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, illetve sűrűbb lett, mint a határok menti térségeké. Ez egyrészt azzal a következménnyel járt, hogy a politikai határ egyre inkább a politika szerepe a társadalmi-gazdasági folyamatok befolyásolásában, így területi vonatkozásainak alakításában is domináns, másrészt oda vezetett, hogy a politikai határokkal közrezárt tér (az állam) kezdett egységes térszerkezeti rendszerként funkcionálni (5. ábra).

Kétségtelen, hogy a farizeus ideológiai frázisok és az államhatárok mögé búvó rendszerek társadalmi-gazdasági tevékenységének sunyin óvatos realitása közötti ellentmondás sokat ártott a Kárpát-medence területén osztozó minden állam népének mind a nemzetközi regionális együttműködés nyilvánvaló előnyeinek kihasználatlanul hagyásával, sőt elutasításával, mind pedig az etnikai feszültségek fenntartásával. Kétségtelen, hogy a segítségként számításba vehető Nyugatról is csak szirénhangokra tellett.

3. ÁBRA

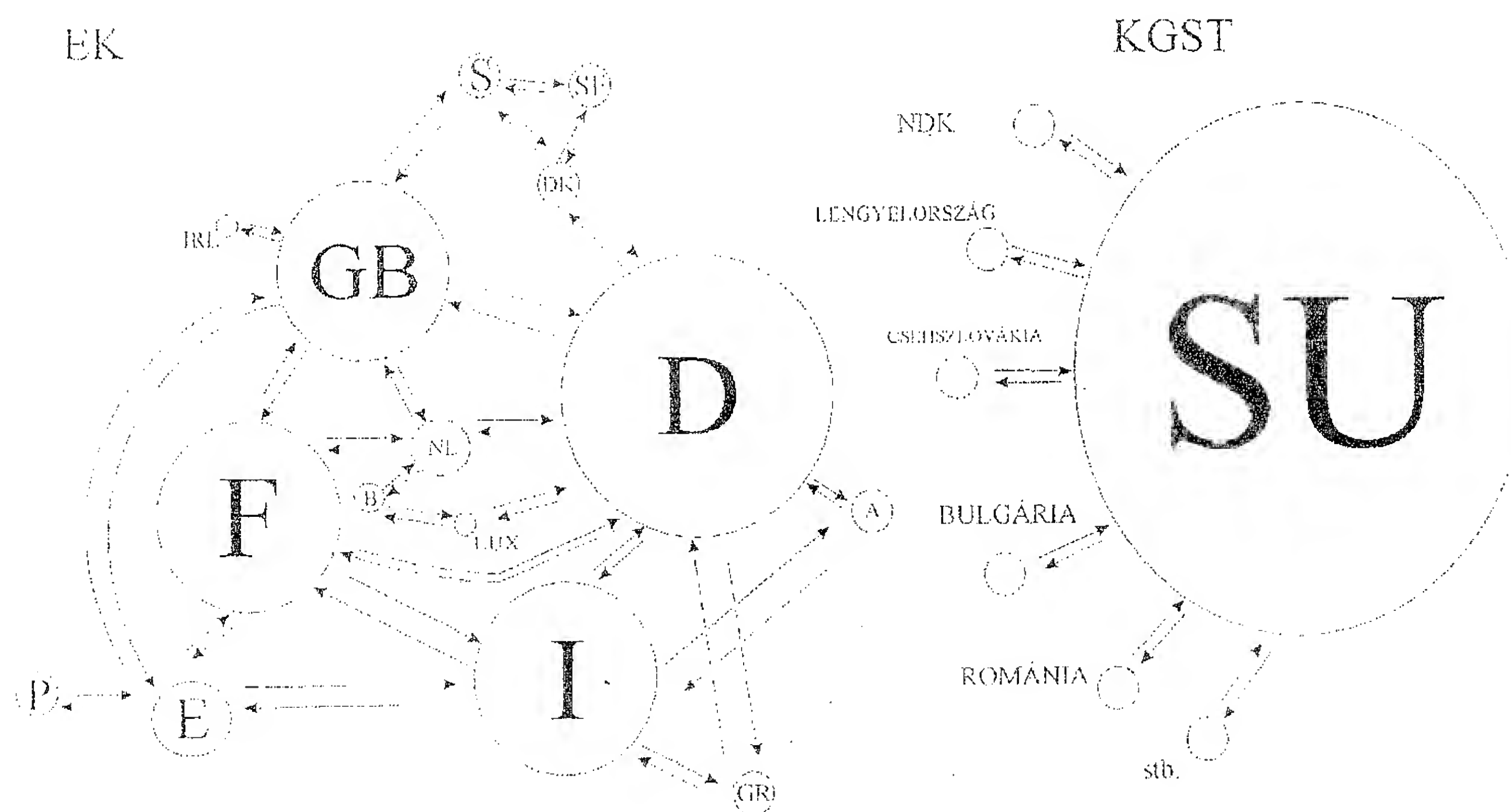
A KGST országok határmenti régióinak tipikus kapcsolattartási lehetősége

Jelmagyarázat: I = országhatár; II.a = „A” ország határmenti régiója; II.b = „B” ország határmenti régiója; Af = „A” ország fővárosa; Bf = „B” ország fővárosa; 1–4 = a kapcsolatfelvétel lehetőségének lépései; 5 = normális kapcsolattartás.

4. ÁBRA

A KGST és az EK eltérő kapcsolatrendszere

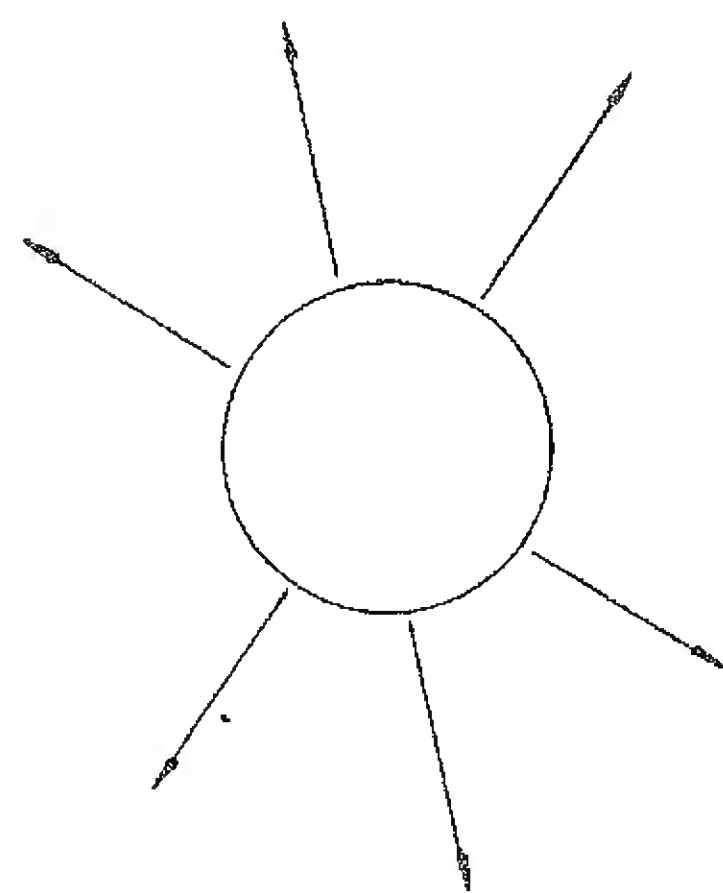

Az ábra azon országokat is tartalmazza, amelyek az 1995. évi bővítéssel csatlakoztak az integrációhoz (akkor már EU-hoz)

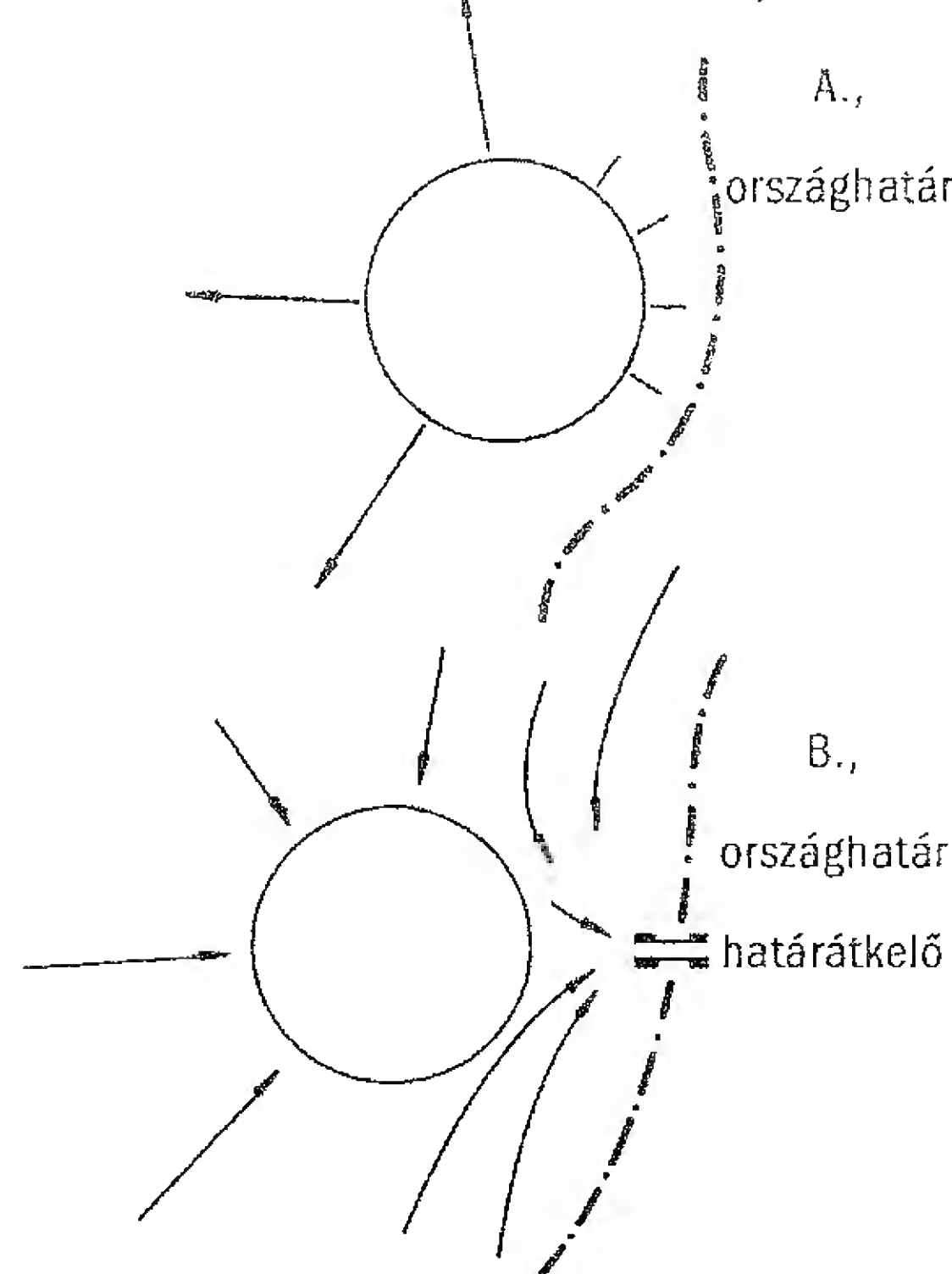
5. ÁBRA

A térkapcsolatok formái

Tipikus (normális) kapcsolatok

Határmenti kapcsolatok

A mai helyzet és lehetőségeink

Az Európa keleti felében az 1980-as és 1990-es évek fordulóján bekövetkezett politikai fordulat új helyzetet teremtett a Kárpát-medencében is. Az azóta eltelt időben a széthullott Szovjetunió helyett Ukrajna van jelen a térségben; Szlovákia önállóvá válásával Magyarországon kívül létrejött egy másik olyan állam, amely teljes területével a Kárpát-medencében van, míg Csehország kiszorult onnan; Jugoszlávia szétesésével délen immár három egymással nem mindig szívélyes viszonyban álló állam határolja Magyarországot. Mindegyik érintett állam politikai rendszere változott. Befolyásolta a kárpát-medencei viszonyokat a vasfüggöny megszűnése és az a tény is, hogy Ausztria a közelmúltban az egyesült Európa tagjává lett, vagyis az utóbbi megjelent a Kárpát-medencében.

A politikai rendszerváltozás egészében véve kedvezőbb helyzetet teremtett a kárpát-medencei regionális együttműködés számára is, bár kezdetben lényegesen többet reméltünk ezen a területen is. Arról van szó, hogy időközben felszínre kerültek gyengeségeink, korábbi ellentéteink, félelmeink és gyanakvásaink, de nyilvánvalóvá lettek bizonyos ígéretek reális értékei is. Egy biztos: mára mindenki előtt nyilvánvaló, hogy egyrészt az összeurópai modellnek nincs reális alternatívája, másrészt a csatlakozás rendkívül gyötrelmes és eléggé hosszú folyamat, így minden, ami segíti és lerövidíti a csatlakozást, valamennyi érdekelt számára fontos. Ezért értékelődött fel Kelet-Közép-Európában, így a Kárpát-medencében is a regionális együttműködés problémaköre.

Magyarország mint a Kárpát-medence központi fekvésű és nyitott gazdaságú országa a lehetséges együttműködés szinte mindegyikén érdekelt, ideértve az államhatárokkal átvágott, centrum-vonzáskörzet relációkon alapuló kistérségi együttműkö-

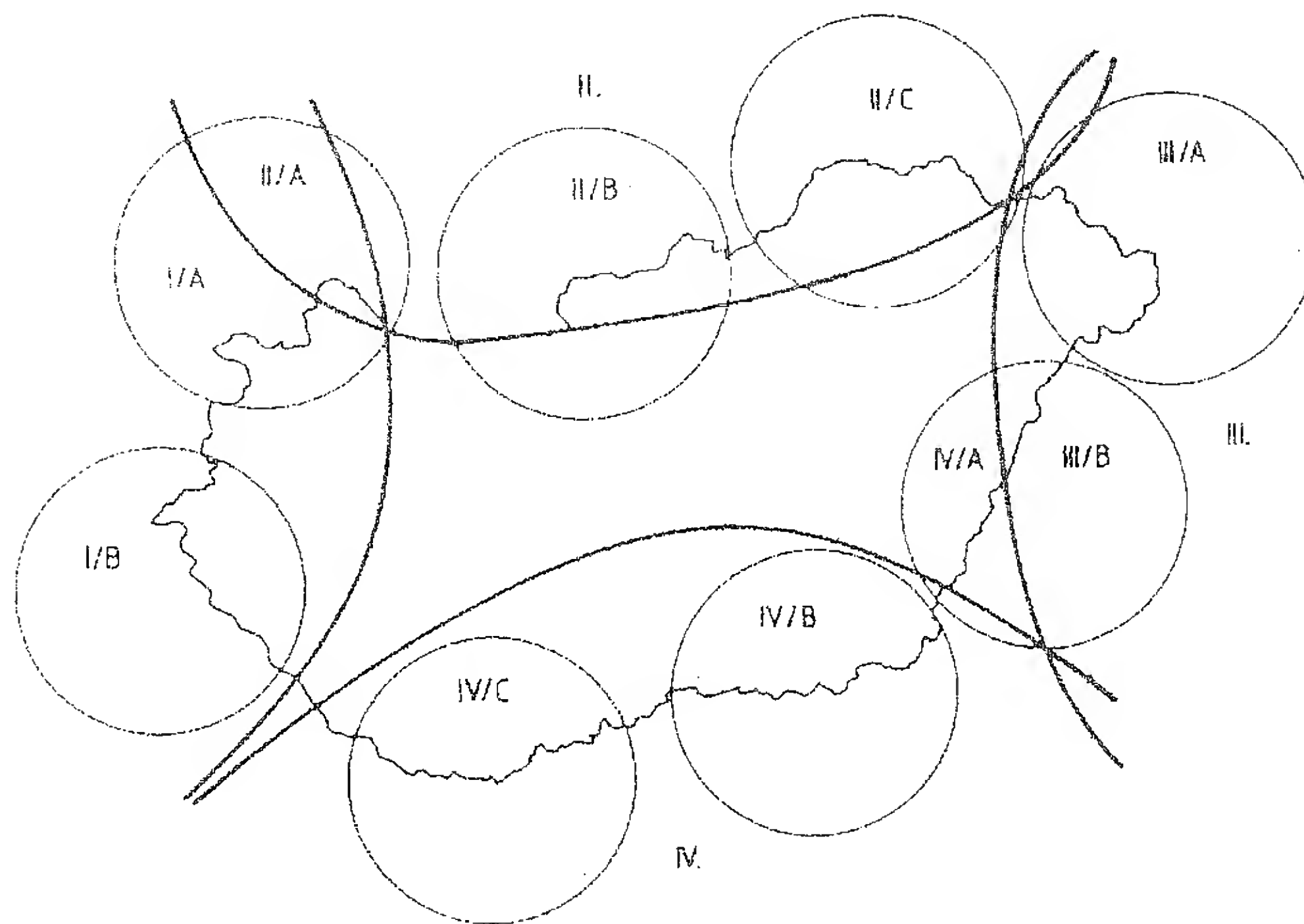
dést éppúgy, mint a nemzetközi regionális kooperációt, vagy akár a térség államainak a Kárpát-medencén túlnyúló jelentőségű összehangolt fejlesztését is.

Az államhatárokon való átvonzások kölcsönösen és lényegében kiegyenlítik egymást. Ez utóbbi hangsúlyozása azért szükséges, mert megnyugtathatja azokat az aggályoskodókat, akik e kapcsolatok revitalizációjától féltik a *status quo*-t. A centrum-vonzáskörzet relációk államhatárookra való tekintet nélküli dinamizálása számos kistérségi probléma (ellátatlanság, munkanélküliség, közlekedési gondok) megoldásában jelentené a könnyebb és olcsóbb utat. A jó szándék, a bizalom, a kölcsönös előnyökre való törekvés elegendő, a többit elvégeznék a reális térfolyamatok.

A nagyobb léptékű, regionális jellegű kooperáció tekintetében (akár a négy égtájjal is jelölhetően) négy fő, stratégiai fontosságú irány vehető számításba, melyeken belül 2–3, egymást esetleg átfedő térség mutatható ki. Ezek érintik a Kárpát-medence valamennyi államát és számos specifikummal rendelkeznek. Sorravelük a központi fekvésű Magyarország példáján a leginkább kézenfekvő (6. ábra).

6. ÁBRA

Magyarország nemzetközi térszerkezeti kapcsolatrendszere

A legfontosabb stratégiai kapcsolódási irány, a nyugati, két nemzetközi regionális kapcsolatrendszeren keresztül funkcionál. Ebből az első, a bécsi az egész medence legfontosabb innovációs kapuja, sőt közvetett hatása van a Kárpát-medencén túli térségekre is. A nyugati stratégiai kapcsolódási irány másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszere az osztrák-magyar-szlovén-horvát négyes-határ térsége, amely ma még kevésbé frekvenciát, de a jövőben gyorsan növekvő jelentőségű lesz.

Az északi stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere – Pozsony révén – közös a béccsel. Második a magyar főváros átvonzása a közép-szlovákiai térségre, míg a harmadik a Miskolc és Kassa központokkal jellemezhető térség.

A keleti stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere a szlovák-ukrán-román-magyar határvidék, a Záhony-Csap-Ágcsernyő csomópont. Ez

a térség a Kárpátok Eurorégió papíron már létező területe, várhatóan ígéretes jövőjű együttműködési tér. Kelet másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszere a magyar-román határ mentén, az Alföld térségében formálódik.

A déli stratégiai kapcsolódási irány első nemzetközi regionális kapcsolatrendszere azonos az előbbivel, míg a második a magyar-román-szerb, a harmadik a magyar-horvát-szerb hármashatár menti területek kooperációját jelenti, igen jelentős balkáni kapcsolatrendszerrel.

E nemzetközi regionális kapcsolatrendszerek regionális léptékű előnyeiken túl igen jótékony szerepet játszhatnak az érintkező kistérségek társadalmi-gazdasági potenciáljainak aktivizálásában, az ott élő népesség életkörülményeinek javulásában is. Az egyes államok egészét átfogó, kontinentális értelemben vett regionális együttműködési rendszerek (CEFTA, visegrádiak) is igen jelentős fejlesztési energiát kölcsönözhetnek a határok menti regionális kooperációknak, ideértve a Kárpát-medencén belülieket is. A megvalósult együttműködési szintek kölcsönösen segítik egymást a kooperáció kiteljesedésében, a minél nagyobb mértékű bizalom megteremtésében.

A rendszerváltás területi, társadalmi, gazdasági hatásai

A szűkebb értelemben vett Kelet-Európa 18 országa (Balti államok, Belorusszia, Ukrajna, Moldova, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Bulgária, Románia, Albánia és a volt Jugoszlávia országai) mintegy 200 milliós lélekszámmal és 90 fő/km² népsűrűséggel jellemezhetők (7. ábra).

Természetesen nagyon sok hasonlóság lelhető fel ezen országok között, azonban az eltérő történelmi háttér és a tradíciók mégis heterogénné teszik e tábor országait. Egymással való kapcsolataikat a felbomló kényszer-integráció és a piaci viszonyok megjelenése alapjaiban átrendezte, ma azt mondhatjuk, hogy e Nyugat-Európa orientált országok között a centrifugális erők intenzívebben hatnak, mint az összetartás. A nemzetgazdaságok szinte mindegyike az EU része kíván lenni, hasonló strukturáltságú gazdaságuk inkább konkurensként, mint partnerként viseltetik egymással szemben.

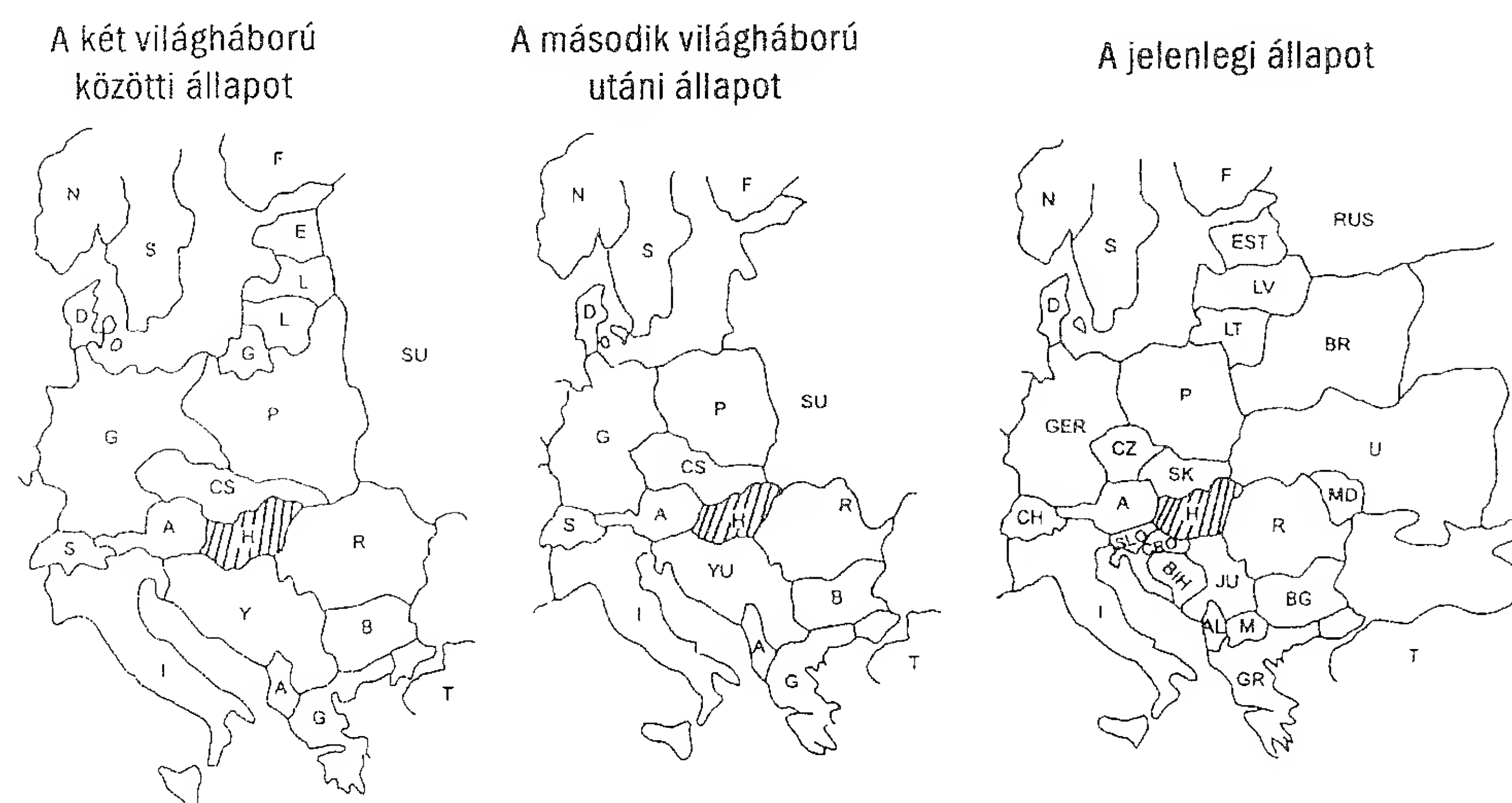
Népességi szempontból legalább három csoportba oszthatjuk országainkat. Albánia és a volt Jugoszlávia déli területei az intenzív növekedési, Lengyelország, Románia és Kis-Jugoszlávia a növekedési, míg Magyarország és a térség többi állama a stagnáló, vagy csökkenő népességű országok közé sorolható. A legdrasztikusabb változások az elmúlt időszakban Romániában zajlottak le, ahol a magas természetes szaporulat öt év alatt szinte nullára esett vissza (1993: 16, 1998: 10 ezrelék). Demográfiai szempontból Magyarország, Litvánia és Lettország helyzete aggasztó, ahol a születéskor várható élettartamban visszaesés, illetve a női és férfi mutatók közötti egyre növekvő különbség (9–9,6 év) mutatható ki.

A térség urbanizációs szintje átlagosnak nevezhető, míg a fejlett világ 75, a fejlődők 40%-a lakik városokban, addig a vizsgált országokban ez 66% körüli értéket mutat. A legalacsonyabb szintet Albánia, Kis-Jugoszlávia és Románia képviseli, míg az arány Csehországban a legmagasabb. Az urbanizációs folyamat intenzitása a kevésbé városiasodott országokban a leggyorsabb, ami ezekben a rurális terek csökkenő népességszámát is jelenti. Magyarországon az 1945 óta eltelt időszak urbanizációját két szá-

kaszra oszthatjuk, az elsőt (1945–1980-as évek második fele) a szocialista iparosítás és az azt kísérő városfejlesztés-építés jellemezte. A második szakaszban a városiasítás inkább adminisztratív eszközökkel valósult meg, a feltételrendszer és a kritériumok átértékelése következtében jelentősen nőtt a városállomány száma (1945:54, 1984:109, 1998:218, 2000:237). Az urbanizációnak ez a formája a vidék gyorsabb városiasodását jelentette, hiszen 1945-ben a városi lakosság fele még a fővárosban élt, mára ez az arány nem éri el az egyharmadot. A gyors urbanizáció először a rurális terек népességének arányaiban, később abszolút számában történő fogyáshoz vezetett. A kis falvak lélekszáma egyre csökkent, ma a magyar községek egyharmada az apró és a törpe (500 és 250 fő alatti lélekszám) kategóriába tartozik.

7. ÁBRA

Európa határainak változása (1920–1995)

A térség országainak gazdaságszerkezete merőben eltér egymástól, közös vonásként azonban mindenütt megfigyelhető volt az intenzív iparosítás. Az ipar erőszakos felléptatása jelentős gazdasági, települési koncentrációkat, agglomerálódó tereket hozott létre (pl. Szilézia). Ezeken a területeken változatos ipari struktúra épült ki a népesség koncentráló és később megtartó erejének növelése érdekében. Az ipar szinte teljes vertikumáról elmondható, hogy minőségében, hatékonyságában, termelékenységében elmaradt a világszínvonalától, míg energia- és anyagfelhasználásában felülmúlta azokat. Az inkubátorban (KGST) nevelkedő gazdaságokat sokkhatásként érte a piaci viszonyok megjelenése, a korszerűtlen termékstruktúra a termelés drasztikus visszaesését okozta. Az európai színvonalhoz közeli produktumot előállítani képes vállalatok a belső piacok ellátása helyett a külpiacon fele fordultak. A rendszerváltás után az ipari területek azon részei, amelyek kedvező infrastrukturális vagy piac-közi helyzetben voltak illetve innovációs képességgel bírtak, korábbi adottságokra építve új struktúrát alakítottak ki. A külföldi befektetők megnyerésével esetenként a leg-

korszerűbb ágazatokat csalogatták a területre, amely lerövidítette, esetenként elkerülhetővé tette a válság elmélyülését (Cseh-medence, Nyugat-Magyarország, Baltikum ÉNy-i része, Szlovénia).

A gazdaságban másodlagos szerepet betöltő mezőgazdaság a kollektivizálás színterévé vált, a heterogén történelmi, társadalmi adottságok hamar uniformizálódtak. A kollektivizálás először Ukrajnát és Belorussziát érintette, majd a II. világháborút megelőzően ezen országok nyugati területeivel együtt megindult a Baltikum, Moldova mezőgazdaságának közösségi tulajdonba vétele is. A háború után a folyamat elérte a többi országot is, ahol sorra alakultak a szövetkezetek, illetve később az állami gazdaságok. Lengyelország és Jugoszlávia esetében megmaradt az ország egy-egy részén a kisbirtok, de az állam által benépesített (nyugat Lengyelország), vagy a stratégiainak tartott területeken állami gazdaságok szervezése indult meg. A mezőgazdaság tekintetében Magyarország különleges helyzetben volt, a kollektivizálás lezárulta után a háztáji gazdaságok engedélyezésével folyamatosan nőtt a mezőgazdasági termelési értéke. A tervszerűen korszerűsített nagyüzemi gazdálkodás a technológiai fejlesztés és a gépesítés magas fokával tűnt ki. A rendszerváltás a korábbi tulajdonviszonyokat és termelési struktúrát alapjaiban – de országonként eltérő módon és intenzitással – átrendezte. A privatizáció sok esetben reprivatizációval társult, ami a földműveléshez nem értő, sok esetben azt csak befektetésként kezelő tulajdonosok megjelenésével járt. A korábban dédelgetett álom, miszerint a térség az EU élelmiszer-ellátójává válhat, hamar szertefoszlott, minek következtében a jövőkép nélküli gazdaságokban drasztikusan visszaesett a termelés, csökkent az állatállomány és a megművelt terület is. Az önálló termelési tapasztalattal, géppel, eszközökkel nem rendelkező rurális népesség egyre inkább a nagyobb területeket megszerző modern farmerek bémunkásaivá vált.

A környezet védelme az elmúlt időszakban a hivatalos politika szintjén volt jelen, azonban a tőkeszegény környezetben nehéz volt pótlólagos forrásokat mozgósítani célra. Ennek eredményeképpen egy sajátos megoldás alakult ki. Az állam környezetvédelmi bírsággal sújtotta a szennyező tevékenységet folytató vállalatokat, amelyet azok – más megoldás nem lévén – terveikbe, áraikba építettek be. A fokozott környezeti terhelés egyes régiókat teljesen tönkretett, ugyanakkor számos időzített bombát rejtett el, amelyek a későbbi fejlesztés lehetőségeit komolyan limitálhatják. Az óriási pénzeszközöket igénylő tájrehabilitáció tőkeelvonást eredményez, ami nem kedvez az amúgy is tőkehiánnyal küzdő tereknek. A politikai decentralizáció lehetővé tette azt is, hogy egyes területek megszabaduljanak környezetüket szennyező korábbi funkcióiktól, amely sok esetben az állam és a települések között zajló, elhúzódó vitákat eredményezett. A mezőgazdaság privatizációja kapcsán előtérbe került az erdők kérdése is. Az új tulajdonosok a mielőbbi profit realizálásban, az erdők gyors kitermelésében voltak érdekeltek, ami a térség vizsgált országaiban az erdőszűltség mértékének további csökkenéséhez, egyes fajok szinte teljes pusztulásához vezetett.

A régió országainak infrastrukturális ellátottsága igen vegyes képet mutat. A szocialista időszakban az infrastrukturális beruházások a fejlesztéshez elkerülhetetlen, alacsony szinten maradtak, hátráltatva ezzel a későbbi fejlődést. Az alap infrastruktúra kiépítése politikai célként fogalmazódott meg (pl. tanyák villamosítása Magyaror-

szágon), de a komolyabb forrásokat igénylő beruházások csak a preferált térségekben, koncentráltan valósultak meg. Az infrastruktúra illetően koncentrálása az érintett régiók, települések felemelkedését, további lehetőségeinek javítását, míg az egyéb terek esetében a leszakadást jelentették. A nyolcvanas évek végére nagyfokú lemaradás tapasztalható az infrastruktúra területén, amely területiségében azonban eltérő képet mutat. Az európai magterületekhez közelebb eső országokban (Csehszlovákia, Magyarország, Szlovénia, Lengyelország) fejlettebb az infrastruktúra, amely a további fejlesztéshez is jó alapul szolgál. A térség más országaiban a lemaradás óriási, a korábbi beruházásokat a regionális kapcsolatok iránya (Baltikum) és/vagy a tőkehiány jellemezte. Az infrastruktúra területén meglévő hendikep az ágazat jelentőségét felismerő országokban jelentős beruházásokat indukált az elmúlt években, amelyben szívesen vettek részt a piaci lehetőségek hatalmaságát hamar felismerő külföldi befektetők.

1. TÁBLA

Közüttakkal való ellátottság a régióban

Ország	Közütt		Vasút	
	Km/1000 km ²	Magyarország=100	Km/1000 km ²	Magyarország=100
Magyarország	323	100,0	83	100,0
Csehország	703	217,6	120	144,6
Lengyelország	758	234,6	75	90,4
Románia	307	95,0	48	57,8
Szlovákia	364	112,7	75	90,4
Szlovénia	249	77,0	59	71,1
EU maximum, Németország	1 767	547,0		
EU minimum, Portugália	104	32,2		
EU maximum, Svájc			124	149,4
EU minimum, Norvégia			12	14,5

(Forrás: CESTAT Statistical Bulletin, 1996/4)

A munkanélküliség a keleti blokk országaiban ismeretlen fogalom volt, a kapun belüli létszámfelesleg azonban annál jellemzőbb volt. A politikai, ideológiai kötöttségek nem engedték meg, hogy a felesleges munkaerőt munkanélküliként tartsák nyilván, ezért a meglévő munkalehetőségeken osztozott nagyobb munkaerő lényegesen kisebb termelékenységgel. A magasabb természetes szaporulat és a lazább kötődés a KGST országaihoz Jugoszláviát arra készítette, hogy felesleges munkaerejét munkavállalási céllal nyugat-európai országokba engedje. A blokk országain belüli szerény mértékű munkavállalói-csere indult meg; a munkaerő-piaci feszültségek oldására a nyolcvanas években Magyarországon lengyel bányászokat és építőipari szakembereket foglalkoztattak. Mindezen próbálkozások ellenére a rendszerváltással együtt járó és azt követő munkanélküliség igen érzékenyen érintette a térség országainak polgárait. Az egyes országokban és időszakokban akár 40%-osra is rúgó munkanélküliség a gazdasági rendszerváltás dinamizmusával párhuzamosan, országonként eltérő ütemben, időzítéssel és intenzitással jelent meg. Azokban az országokban, amelyek hamar

piaci körülmények közepette alakították gazdaság- és foglalkoztatáspolitikájukat, a munkanélküliség gyorsan emelkedett, közepes szinten tetőzött, majd később csökkenni kezdett (Lengyelország, Magyarország). A reformokat később bevezető országokban a folyamat is később indult, de komolyabb méreteket öltött (Bulgária), míg a korábbi piacait teljesen elvesztett, helyi válságok sújtotta területeken (Macedónia) magas szinten stabilizálódott. A reformokat el sem kezdett országokban a munkanélküliség mutatói ma is alacsony szinten állnak (Ukrajna: 1993 – 0,4, 1998 – 4,6%).

2. TÁBLA

A munkanélküliség országos jellemzői 1989 és 1999 között

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Albánia	1.9	2.1	5.1	12.4	14	13.6	12.5	11.8	13.4	13.5	12
Bosznia-Hercegovina	26	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	77.5	60	35	27.5	27.5
Bulgária	1.8	10.5	15.3	16.4	12.8	11.1	12.5	13.7	14	14	14
Csehország	n.a.	0.8	4.2	2.6	3.9	4	3.4	3.5	5.2	5.5	6.6
Észtország	n.a.	n.a.	n.a.	1.6	6.5	7.6	9.7	10	9.7	9.6	9.9
Horvátország	10.6	11.4	13.2	13.2	14.8	14.5	17.6	15.9	17.6	17.5	17
Jugoszlávia	19.2	21	23.5	24.6	24	23.9	24.7	26.1	25.6	24.5	25
Lengyelország	0.1	6.5	12.4	14.3	16.4	16	14.9	13.6	10.5	10.5	9
Lettország	n.a.	n.a.	n.a.	2.3	5.8	6.5	6.6	7.2	7	7.4	7.8
Litvánia	n.a.	n.a.	0.3	3.6	4.4	4.5	7.3	7.1	6.7	7	7.5
Macedónia	25	28.4	27.2	26.8	30.3	37.2	39.8	42.4	41.2	35	31
Magyarország	0.3	0.4	1.9	9.3	11.3	10.2	9.5	9.2	9.3	9.5	9
Oroszország	n.a.	n.a.	0.1	0.8	5.5	7.1	8.2	10.3	10.8	11.5	12
Románia	0	1.3	3	8.4	10.4	10.9	9.5	6.6	8.8	9.3	10
Szlovákia	n.a.	1.6	4.1	10.4	14.4	14.8	13.1	12.8	12.5	14	13
Szlovénia	2.9	4.7	8.2	13.3	15.5	14.4	14.5	14.4	14.8	14.6	14.8
Ukrajna	0	0	0	0.3	0.4	0.4	0.6	1.5	2.8	4.6	

Forrás: CESTAT.

A rendszerváltás következtében kialakuló új tértípusok

A politikailag, társadalmilag és gazdaságilag átrendeződő régióban az eltérő adottságok ellenére hasonló arculatú terek alakultak ki. Ezek a funkcionális tértípusok több-kevésbé minden országban definiálhatók és lehatárolhatók, bár megjelenési formájuk az adott ország sajátosságait is magán hordozza.

Tradicionálisan mezőgazdasági körzet

Az elnevezés nem feltétlen utal hátrányos helyzetre, bár az esetek jelentős hányadában a környezetéhez képest fejletlen területekről van szó. A mezőgazdaság átalakulása következtében a modern nagyüzemek mellett Albániától Litvániáig és Ukrajnától Csehorszáig jelen van a hagyományos kisparaszti gazdálkodás (országoként relatív a jelző). E két élesen eltérő üzemforma egymással versenyez, melynek következtében el-

lentétes érdekcsoportok alakulnak ki egy-egy területen. A mezőgazdaság helyzetének kilátástalansága masszív elvándorlást eredményez ezen területekről, amely korát, képzettségét, iskolázottságát és innovatív képességét tekintve egyaránt konzervatív népességet hagy hátra. A mezőgazdaság szezonális jellegéből adódóan magas az időszakos munkanélküliség, más ágazatok hiányában nincs lehetőség kiegészítő jövedelmek szerzésére.

Korábbi ipari körzetek

A korábbi ipari körzetek elsősorban bányászatból és nehéziparból éltek, amelyek az elmúlt évtizedben olyan válságba kerültek, amelyből csak alapvető strukturális váltással lehetett kilábalni. A váltásra képtelen körzetekben a munkanélküliség óriás méreteket öltött, az elbocsátottak – speciális képzettségük lévén – igen nehezen találtak máshol munkát. A válság igen hamar jelentkezett azokban az országokban, amelyek piacai az új rendszer és a megváltozott határok következtében eltűntek. A nagyobb belső piaccal, vagy képzett munkaerővel és jó infrastruktúrával bíró terek hamarabb tudtak váltani, a megjelenő külföldi tőke segítségével elkerülték a válság elmélyülését. Észtország, Csehország, Szlovénia, Szilézia egyes körzetei, valamint Magyarország nyugati városai ebbe a kategóriába kerültek, de Ukrajna, Bulgária, Románia esetében a strukturális válság egész országrészeket érint. Az ipari körzetek környezeti állapota válságos, a tőkét nemegyszer éppen ez a tényező tántorítja el a befektetéstől. A helyi társadalmak válsága szintén súlyos probléma, hiszen az elmúlt rendszer által preferált társadalmi csoport, az ipari munkásság ma peremhelyzetbe került, önállóan kénytelen megbirkózni a problémákkal. A vizsgált régió egészét tekintve ezekben a terekben a legsúlyosabbak a társadalmi devianciák, egyre jelentősebb a bűnözés.

Rurális-urbánus határövezet

A rurális és az urbánus terek találkozásánál sajátos funkcionális tértípus alakult ki az elmúlt egy évtizedben. Ez ma mind jelentőségében, mind kiterjedésében a legdinamikusabban fejlődő tértípus. A korábban falusias térben városok ellátására szakosodott, vagy a jó közlekedési, infrastrukturális helyzet előnyeit élvező raktárak, ipari parkok, bevásárló központok telepedtek meg. A szegélyterület munkahelyein a helyi lakosság az alacsonyabb, míg a városból ingázók a magasabb képzettségi szinteket igénylő állásokat tölti be. A megtelepedő új vállalkozások a települések méretéhez képest intenzív forgalmat indukálnak, amely bomlasztólag hat a helyi közösségekre. Az infrastruktúra fejlődése nagyszabású, de kiegyensúlyozatlan, a környezeti terhelés nagyobb, mint valaha. A szegélyterület túlfejlődése nem csak a rurális teret veszélyezteti, hanem óriás bevásárló központjai nyújtotta kínálatán keresztül a tradicionális nagyvárosok kiskereskedelmi jellegű city-jének létjogosultságát is megkérdőjelezi.

Hátrányos helyzetű terek

Ezen területek problémái régi keletűek. Az elmúlt rendszer iparosítási hulláma elkerülte őket, mezőgazdaságuk általában rossz körülmények közepette működik, a lakosság a nagyobb településekre jár dolgozni. Állandósul az elvándorlás, melynek következtében a lakosság összetétele negatív irányban módosul. Az infrastruktúra amúgy

is szerény kiépítettsége nem fejlődik tovább, a hátrányos helyzet nő. Az elvándorlás következtében az ingatlanárak olyan mélyre kerülnek, hogy a legszegényebb társadalmi csoportok számára is elérhetővé válnak. Megjelennek a településen a deklasszált elemek (a régióban legtöbbször a cigány populáció), amely a kedvezőtlen helyzetet tovább rontja. E terek végképp elszegényednek, kilátástalan helyzetbe kerülnek.

Határmenti rurális területek

Az államhatárok mentén definiálható rurális területek több alcsoportra oszthatók. A legkedvezőtlenebb helyzetben azok vannak, amelyek szigorúan őrzött, korábban (de sok esetben még ma is) elszigetelő funkciójú határok mentén helyezkedtek el. Ezeken a területeken semmilyen fejlesztés nem történt, hiszen a határövezet bármikor ellenséges kézre kerülhetett (pl. lengyel-kalinyingrádi orosz határ, épp úgy mint a jugoszláv-magyar határ). A határ másik oldalán sem volt ez másképp, így a ma esetleg megélénkülő forgalom is hatalmas kiterjedésű perifériális tereket érint. Az elzártság és az ipartelepítés hiánya azonban jó hatással volt a környezetállapotra, amely sok esetben ma intakt természeti tájakat eredményez. A megélénkülő forgalom kezelésénél e fokozottan sérülékeny állapotú terek megkülönböztetett védelmére gondot kell fordítani. Közép-Kelet-Európa új nemzeti parkjainak többsége ilyen, korábban határmenti területen nyílt meg a közelmúltban.

Az imént leírtak ellentéte az a tértípus, amely csak az elmúlt tíz évben vált határövezetté. Ilyen, nagy kiterjedésű területek lelhetők fel a volt Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia korábbi belső határai mentén. A nem minden esetben békés elválás az új országok vezetését sajátos területfejlesztési politikára készítette, ahol e terek a korábbi (szocialista) gyakorlatnak megfelelően nem nagyon részesülnek fejlesztési forrásokból. A helyi gazdaság azonban életképes, hiszen az eltérő árképzési rendszert folytató, határos országok állandó feketekereskedelmet indukálnak, amelynek elsődleges lecsapódása e terekben nyilvánul meg. Az intenzív határforgalmat bonyolító, rendszerint fejlettebb régiókkal határos terek (szlovén-osztrák, olasz-horvát határ vidéke) gyors fejlődésnek indulnak. Első lépésként a bevásárló turizmus élénkül meg, majd egyre intenzívebbé válik a kis- és közepes vállalkozások közötti határon átnyúló együttműködés. A vendégmunka is egyre elfogadottabbá válik, melynek hazautalásai elsősorban a szűkebb értelemben vett határmentét fejlesztik.

Országtypusok a rendszerváltás utáni régióban

A vizsgált országok minden közös vonás ellenére magukon viselik történelmük és adottságaik sajátos vonásait. A vizsgált országok az alábbi csoportokra oszthatók.

Balti országok

A mintegy 175 000 km² területű, 8 milliós népességű és 45 fő/km² népsűrűséggel jellemezhető ország-csoportban a városi lakosság aránya 70% feletti. A Balti országok a Szovjetunió legfejlettebb területei közé tartoztak, ennek ellenére a rendszerváltást igen rossz gazdasági körülmények közepette érték meg. A saját valutákat bevezető országok stabilnak tűnő, önálló gazdaságot építettek ki, elsősorban a történelmi

finn és a közelmúlt orosz, belarusz kapcsolatrendszerére támaszkodva. A mintegy 2,5 milliós agrárnépesség a kedvezőtlen adottságok ellenére, az alacsony népsűrűség következtében nincs rossz helyzetben, de irigylésre méltó a három állam magas erdő-sűrűségi foka is. Az országcsoporthoz az intenzív növekedés ellenére etnikai problémákkal terhelt, a mai napig nem megoldott a mintegy 1,6 milliós orosz ajkú lakosság helyzete, de Észtország vitatja az Oroszországtól elválasztó államhatár helyzetét is.

Északi szláv országok

Az e csoportba sorolható Ukrajna és Belorusszia együttes területe mintegy 800 000 km², a 75 fő/km²-es népsűrűség mintegy 62 milliós lakosságszámot jelent. A város-lakók a népesség kétharmadát teszik ki, amely mintegy 20 milliós vidéki lélekszámmal párosul. Ukrajna a hajdani Szovjetunió iparilag második legfejlettebb köztársasága volt, mezőgazdasága 1990-ben a szovjet termelés 25%-át adta. A csökkenő eredményeket produkáló gazdaság politikai akarat hiányában nem képes kiheverni a birodalom szétesésének következményeit. A gazdaságban jelentős szerepet betöltő bányászat és kohászat ma az 1985-ös szint felét produkálja, a jelentős hadiipari megrendelések elmaradása is negatív hatással bír. A városok többsége gondokkal küzd, bár infrastrukturális ellátottságuk messze felülmúlja a vidéki tereket. A mezőgazdaságban nagyfokú az állatállomány pusztulása, de igen nagy a művelésből kivont területek aránya is. Az ország külkereskedelmében a válság ellenére ma is a FÁK országok a legjelentősebbek. Belorusszia a FÁK országok közül a legszorosabb kapcsolatban Oroszországgal áll, 1996 óta gazdasága enyhe növekedést mutat. A tradicionálisan mezőgazdasági profillal bíró ország ipara a mezőgazdasági gépgyártásra és a kőolajbázisú vegyiparra korlátozódott. Mezőgazdaságában megmaradt a nagyüzemi struktúra, míg ipara az elhúzódó válság ellenére ma is ugyanazokat a termékeket állítja elő. A munkanélküliség és az infláció megfékezése igen nehéz feladatnak bizonyult, hiszen a kapcsolat igen szoros a ma is vergődő orosz gazdasággal. Külkereskedelmi partnerei közül Oroszország mellett a balti államok, Ukrajna és Lengyelország emelkedik ki.

Közép-Európai országok

A mintegy 610 000 km² területű országcsoporthoz 71 milliós össznépességgel Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Szlovénia, Horvátország és Magyarország tartozik. A 115 fő/km²-es népsűrűség mellett a lakosság kétharmada él városokban. Minden konfliktus és probléma ellenére ezen országok vannak a legkedvezőbb helyzetben. Az etnikai feszültségek Horvátország és Szlovénia esetében fegyveres összetűzéshez vezettek, de nem volt mindig problémamentes és kiegyensúlyozott a szlovák-magyar politikai viszony sem. A gazdaság fejlődéséhez jó alapot biztosított a képzett munkaerő, a jó európai kapcsolatok, valamint a hatvanas évek második felében szinte mindegyik országban megindult reformok sorozata. Szlovénia és Horvátország esetében az idegenforgalom bevételei jelentős infrastrukturális fejlesztéseket engedélyeztek, de dinamikusan fejlődött ez az ágazat a többi országban is. Tartósan válságban lévő terek csak a keleti határok mentén (a Mazuri-tóvidéktől Boszniáig) lelhetők fel, amelyet csak foltokként szakítanak meg a volt ipari körzetek depressziós területei (Borsod, Kelet

Szlovákia stb.). A gazdaság eltérő ütemben, de mindegyik országban felszállóban van; az eredményeket tükrözi az a tény, hogy Magyarország, Csehország, Lengyelország és Szlovénia meghívót kapott az EU bővítésére is.

Balkáni államok

Hét ország (Moldova, Románia, Bulgária, Albánia, Macedónia, Bosznia és Jugoszlávia) tartozik ezen országok közé, melynek össznépessége 57 millió fő, területe 590 000 km², népsűrűsége 95 fő/km². A vizsgált térség országai közül itt a legrosszabb a helyzet, az etnikai problémák mindennaposak, amelyek nemegyszer fegyveres konfliktushoz vezetnek. A rendszer összeomlása, majd a délszláv háború az amúgy is fejletlen gazdaságszerkezetet összezilálta, a munkanélküliség ma is átlagosan 20% körüli. Az elhúzódó háború kor- és nem-specifikus irtást végzett, de az emigráció is rontotta a hátramaradt lakosság összetételét. A rurális terек eltartóképesége nagymértékben csökkent, a városokba áramlás ma is jelentős. A délszláv országokban a korábbi nehézipari körzetek a haditermelést szolgálták, nyersanyagainak beszerzését embargó korlátozta. Románia és Bulgária esetében a szükséges változtatások elodázása a jelenlegi válság elmélyüléséhez vezetett. A többéves visszaesés olyan alacsony szintre jutatta a termelési szintet, ahonnan az évi 0 (Románia) – 25%-os (Bosznia) növekedés sem hoz rövid távon kedvező életfeltételeket.

TÓTH JÓZSEF & TRÓCSÁNYI ANDRÁS

IRODALOM

- BLAHÓ & PALÁNKAI & ROSTOVÁNYI (1989) *Integrációs rendszerek a világ gazdaságban*. Bp., KJK.
- ERDŐSI F. (1990) A regionális fejlődés új mozgatórugója? *Közgazdasági Szemle*.
- GAZDAG F. (1992) *Európai Integrációs Intézmények*. Budapest, KJK.
- GOLOBICS P. (1994) A nemzetközi regionális együttműködés közigazgatási vonatkozásai. In: TÓTH & MÁTRAI (eds) *A középszintű közigazgatás reformja Magyarországon*. Vol. 2. Székesfehérvár-Pécs.
- GOLOBICS P. (1995) A határ menti térségek városainak szerepe a regionális együttműködésben. *Közlemények a JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről*. No. 3.
- GOLOBICS P. & TÓTH J. (1992) A gazdasági együttműködés lehetőségei és korlátai a Kárpátok-Tisza régióban. In: *Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok-Adria térségben*. Keszthely.
- GOLOBICS P. & TÓTH J. (1996) *Ekonomicseszkij rosz – mezdunarodnoje szotrudnyicsesztvo* (Vengrija na poroge XXI-vo veka). Ulan Bator.
- HORVÁTH Gy. (1992) Az európai integráció és területi együttműködések hatása a piacgazdaságok regionális politikájára. *Tér és Társadalom*, No. 4.
- HORVÁTH Gy. (1992) *A közép-európai integrációk gazdasági indikátorai*. Pécs, MTA RKK. (Kézirat)
- INOTAI A. (1994) Az új regionalizmus a világgazdaságban. *Külgazdaság*, No. 1.
- PERCZEL & TÓTH (eds) (1994) *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Budapest, ELTE.
- RECHNITZER J. (1992) *Regionális együttműködések és tapasztalataik. Az osztrák magyar határ menti kapcsolatok és az Alpok-Adria Munkaközösség*. Pécs, MTA RKK. (Kézirat)
- SPATH L. (1991) 1992. *Európa álma*. Bp., KJK.
- SÜLI-ZAKAR I. (1994) Regionalizmus és régió. In: TÓTH & MÁTRAI (eds) *A középszintű közigazgatás reformja Magyarországon*. Vol. 2. Székesfehérvár-Pécs.
- SZABÓ G. & TRÓCSÁNYI A. (1995) Border Proximity as a Promoting Factor Shown on the Example of Sopron-Kőszeghegyalja Recreational Area. In: *Acta Universitatis Matthiae Beli, Geographical Studies*, Banská Bystrica, Slovakia.
- TÓTH J. (1992) *Magyarország illeszkedése a régiók Európájában*. Pécs, MTA RKK. (Kézirat)
- TÓTH J. & GOLOBICS P. (1996) *Spatial and Environmental Problems of Border Regions in East-Central Europe*. Paper for International Conference on Environment, Planning and Land Use. Keele.